

[DOI:10.26104/NNTIK.2023.49.56.069](https://doi.org/10.26104/NNTIK.2023.49.56.069)

Шеров Ш.Б., Саматова А.А., Кошматова Ж.Ж., Эргешали кызы А.

ӨСПҮРҮМ ЖАНА ВИРТУАЛДЫК ДҮЙНӨ

Шеров Ш.Б., Саматова А.А., Кошматова Ж.Ж., Эргешали кызы А.

ПОДРОСТОК И ВИРТУАЛЬНЫЙ МИР

Sh. Sherov, A. Samatova, Zh. Koshmatova, Ergeshali kyzu A.

THE TEENAGER AND THE VIRTUAL WORLD

УДК: 37.018.32

Азыркы өспүрүмдөр – бул кандайдыр бир “санариптик муундун” бир түрү, алардын социалдык, психологиялык, физиологиялык өсүүлөрү технология менен тыгыз байланышта: алардын көбү гаджеттерге жана эң негизгиси, мектепке чейинки куракта да интернетке кире алышат. Балдар убактысынын олуттуу бөлүгүн Интернетте өткөрүшөт, адатта виртуалдык дүйнөнү жана баарлашууну артык көрүшөт. Учурда технологиялык каражаттарды, механизмдерин, кибермейкиндиктеги өспүрүмдөрдүн аракеттерин, жүрүм-турумдарынын натыйжасында пайда болгон тенденцияларды жана алардын жаш муунга тийгизген оң жана терс таасирлерин изилдөө зарылчылыгы өтө актуалдуу. Мына ушундай жараяндарды изилдөө максатында “Балдардын өсүп өрчүүсүндөгү биогенетикалык факторлордун (ата-энелер, мугалимдер) таасири” долбоорунун алкагында Баткен районунун Миң-Өрүк айылындагы Б. Гайыпов атындагы негизги жалпы билим берүү мектебинде изилдөө жүргүзүлдү. Макалада жогорку класстардын окуучуларынан алынган сурамжылоолор, окутуучулардан жана мектеп жетекчилеринен алынган интервьюлар, сунуштар, илимий жыйынтыктар чагылдырылды.

Негизги сөздөр: өспүрүм, технология, виртуалдык дүйнө, мектеп, интернет, компьютердик оюндар, гаджеттер.

Сегодняшние подростки являются своего рода «цифровым поколением», их социально-психологический и физиологический рост тесно связан с технологиями: большинство из них имеют доступ к гаджетам и, главное, к Интернету еще в дошкольном возрасте. Дети проводят значительную часть своего времени в Интернете, обычно отдают предпочтение виртуальному миру и общению. В настоящее время очень актуальна необходимость изучения технологических средств, механизмов, действий подростков в киберпространстве, тенденций, возникающих в результате их поведения и их положительного и отрицательного воздействия на подрастающее поколение. С целью изучения таких процессов в рамках проекта «Влияние биогенетических факторов (родители, педагоги) на рост и развитие детей» Исследование проводилось в начальной общеобразовательной школе имени Б. Гаипова. В статье отражены опросы старшеклассников, интервью с учителями и руководителями школ, предложения, научные результаты.

Ключевые слова: подросток, технологии, виртуальный мир, школа, интернет, компьютерные игры, гаджеты.

Today's teenagers are a kind of "digital generation", their socio-psychological and physiological growth is closely related to technology: most of them have access to gadgets and, most importantly, to the Internet even at preschool age. Children spend a significant part of their time on the Internet, usually preferring the virtual world and communication. Currently, the need to study technological means, mechanisms, actions of adolescents in cyberspace, trends resulting from their behavior and their positive and negative impact on the younger generation is very relevant. In order to study such processes within the framework of the project "Influence of biogenetic factors (parents, teachers) on the growth and development of children", the study was conducted in the B. Gaipov primary school. The article reflects surveys of high school students, interviews with teachers and school leaders, proposals, scientific results.

Key words: teenager, technology, virtual world, school, internet, computer games, gadgets.

Бизге, чоң интернет-колдонуучуларга, тармак биринчи кезекте жумуш үчүн керек, бирок аны менен кошо биз Интернетти өзүбүздүн ар кандай кызыкчылыктарыбызга карата да пайдаланабыз. Биз эгер кааласак баарын таба алаарыбызды билебиз. Ал эми балдар тармакта эмне кылышат жана эмне издешет? Тармактын жеткиликтүүлүгү, жогорку пайдалануу компетенттүүлүгү менен айкалышкан интернет чөйрөдөгү коркунучтар жана турмуштук тажрыйбанын жетишсиздиги, глобалдык тармакты пайдаланууда өспүрүмдөрдү кооптуулукка сезимтал топка айлантат. Тренингдин башында изилдөөгө алынган Баткен районунун Миң-Өрүк айылындагы Б.Гайыпов атындагы негизги жалпы билим берүү мектебинин жогорку класстарынын 55 окуучусунан сурамжылоо алынды [1].

Жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча, катышуучулардын 7% бир күндө интернетке бир саатка чейин убакыт коротоорун, 9% эки саатка чейин, 40% үч сааттан, 30% жети сааттан ашык колдонушат. Ал эми 14% окуучулар интернетти күнүгө ата-энелер тарабынан чектөөсүз ээн-эркин пайдаланышат. Диаграмма көрсөткөндөй 7% гана убакыттык чектөөсү бар экенин билдиришкен [1]. Жыйынтыкка көрө тиешелүү аудиториянын жарымынан көбү интернетте абдан көп убакыт өткөрүшөт. Белгилүү болгондой, кандай ишмердүүлүк болбосун кандайдыр бир муктаждыкты канагаттандырууга багытталат. Азыркы өспүрүмдөрдүн негизги муктаждыктарынын спектри абдан кеңири. Жашоого зарыл болгон муктаждыктардан сырткары (физиологиялык, коопсуздук), социалдык муктаждыктар да (баарлашуу, сүйүү, кадыр-барк ж.б.) жана инсандыкты өнүктүрүүгө болгон муктаждыктар да (таанып билүү, түшүнүү, өзүнүн ордун табуу) маанилүү орунда турат.

Интернетти пайдалануу менен өспүрүмдөр өздөрүнүн суроо-талаптарынын басымдуу бөлүгүн канааттандыра алат. Тармактын жардамы менен айрым учурлар буга жетишүү реалдуу турмушка караганда алда канча тез ишке ашат. Андан сырткары, интернетте өспүрүмдөр ата-энесинен же башкалардан көз каранды болбой өз алдынча аракеттене алат. Бул жерде өспүрүм куракка мүнөздүү болгон социалдык муктаждыктардын бири болгон – өз алдынчалуулук жана автономия толук ишке ашат.

Тренингте катышкан окутуучуларга төмөнкүдөй өспүрүм интернет пайдалануучуларынын типтери, оюн процессинде адамды өзүнө тарткан жагдайлар, кооптонуулар, көз карандылыктын симптомдору, алдын алуу чаралары, ата-энелерге кенеш, мектеп жетекчилигине жана мугалимдерге сунуштар берилди.

Өспүрүм интернет пайдалануучуларынын типтери [2]:

Таанып-билгичтер. Алар үчүн Интернет – бул

маалымат издөөнүн каражаты. Алардын сөзү боюнча Интернет – «сурап-билүү бюросу», «маалыматтык аң», «маалымат издөөдө чексиз мүмкүнчүлүктөр», «көп маалымат табууга боло турган эркин жеке мейкиндик», «маалымат издөөгө абдан ыңгайлуу жана кызыктуу каражат», «сага керектүү кызык жана зарыл болгон маалымат сакталган чоң архив». Интернет түгөнбөгөн маалымат казынасы катары, өспүрүмдөрдүн таанып-билүүчүлүк активдүүлүгүн канагаттандырган негизги курал болуп саналат. Таанып-билгичтер ар тараптуу кызыкчылыктары менен айырмаланышат. Тармакта алар жаңылыктарды билишет, аларды кызыктырган ар кандай темадагы маалыматтарды издешет, фильм көрүшөт, музыка угушат. Тармактын издөө мүмкүнчүлүктөрү кругозорду өстүрүүгө жардам берет жана таанып билгичтерге дүйнөнүн ар түрдүүлүгүн сунуштайт. Бул категориядагы өспүрүмдөр үчүн, негизгиси билүү эмес, а керектүү маалыматты табуу. Ошентип, таанып-билүү активдүүлүгү издөө активдүүлүгүнө айланат: «ойлонуу», «окууга» болгон аракетинин ордуна мындай өспүрүмдөр «издөөнү» каалап калышат. Мындан тышкары, так ушул категориядагы өспүрүмдө оор стресске алып келе турган маалыматтын ашыкча көптүгүнөн жабыр тартышат. Кызыгуу жана издөө активдүүлүгү абайлоо сезимин жеңип, маалыматтын чын-бышыгын сын көз менен баалоо жөндөмү төмөндөйт. Интернеттеги таанып-билгич тентимиштер тармактагы коркунучтарды көп баалашпайт. Ошондуктан көбүнчө алар жагымсыз маалыматка кабылып, ар кандай вирус, спамга көп жолугат.

Козголоңчулар. Булар үчүн Интернет: «эмне кааласаң ошону кыла турган жай», ээн-эркин мейкиндик», «интернет – бул жөн гана эркиндик!!!». Козголоңчулардын ишмердүүлүгү негизинен өз алдынчалуулук жана автономия муктаждыгын канагаттандырууга багытталган. Социалдашуу процессинде бул муктаждык биринчи кезекте, ата-энелерден көз каран-

дысыздыкты түшүндүрөт. Адатта балдар жана өспүрүмдөр ары жагында кызыктырган виртуалдык дүйнө бар монитор менен жекеме-жеке калышат. Көпчүлүк ата-энелер (70%) бул процесске тоскоол болушпайт жана балдарына тармакты колдонууга чектөө коюшпайт. Биз интернет менен кошо балдарыбыздагы индивидуализм жана эркиндикти тарбиялайбыз. Козголоңчулар биринчи кезекте ушул сабакты өздөшүрүшөт. Козголоңчулар көп учурларда ата-энелери тыюу салган сайттарга кирээрин моюндашат. Тармактагы адамды өзүнө тарткан, белгисиз мындай аймактарда аларды күтүлбөгөн ачылыштар жана кызыктуу жаңылыктар гана эмес, керексиз, кээ бир учурда өспүрүм үчүн зыяндуу да маалымат болушу мүмкүн. Козголоңчулар көп учурларда интернетти туура эмес максаттарда пайдаланганын моюнга алгандан уялышпайт, мисалы порнография көчүрүү, башка пайдалануучулар менен конфликтке баруу, жабык сайттарды бузуп кирүү. Мындай иш-аракеттер өспүрүмгө өзүн өз алдынча эркин сезүүгө мүмкүнчүлүк берет, бирок муну менен бирге баарын жасоого болот, жаза болбойт деген иллюзия пайда болот. Козголоңчулар башка типтеги интернет колдонуучуларга караганда өзүлөрүнүн персоналдык маалыматтарын көп чыгарышат жана тармактагы бейтааныш адамдар менен реалдуу жашоодо көп жолугушат, муну менен өзүн коркунучка кептейт. Мындан тышкары, алардын алдында тармакта кылмышка баруу менен реалдуу жашоодо кылмыш жасоонун ортосунда айырма жок экенин түшүнбөстүк коркунучу турат.

Тусовщиктер үчүн интернет – бул досторду табуу жана пикир алмашуу орду. Интернет - алардын сөзү боюнча «достор менен пикир алмашчу жай», «байланыш каражаты... эркин баарлашуу», «досторду таба турган глобалдык тармак», «планетанын ар кайсы бурчундагы адамдар менен баарлашуу мүмкүнчүлүгү». Тусовщиктер интернетти өздөрүнүн баарлашууга болгон, кызыкчылыгы бир болгон топко таандыгын сезүү, сүйүү жана башкалар тарабынан кабылданууга байланыштуу социалдык муктаждыктарын канааттандыруу үчүн пайдаланышат. Ушул максатта алар блог жазышат, достору менен ICQ, Skype, социалдык тармак, чат, форумдарда баарлашат. Мунун жардамы менен алар мамиле курат, пландарын, жолугушууларын талкуулашат, өзүн реализациялайт. Форум, чаттар аркылуу өспүрүм жүрөгүн өйүгөн нерсе туурасында өз пикирин билдирүү мүмкүнчүлүгүн алат, же жөн гана кандайдыр бир маселени талкуулоого катышат. Тусовщиктердин интернетке кирген негизги максаты – досторду табуу жана алар менен байланышты кармоо. Ошондуктан алардын интернеттеги негизги орду социалдык тармактар, бул жерде алар кызыкчылыктар боюнча коомчулуктарды түзүшөт, белгилүү бир топтогу адамдар менен сүйлөшө алышат. Көп сүйлөбөгөн өспүрүмдөр үчүн тармакта дос

табуу жеңилерээк. Социалдык тармактарда тусовщиктер жөн гана активдүү жашоо образын алып барбастан, алар контент да жаратышат: өз баракчаларын же профилдерин түзүшөт, ар түрдүү маалыматтарды жүктөшөт, ар кандай мультимедиа функциялары аркылуу өзүлөрүн туюндурдууга аракет кылышат, мисалы аватар, стена, граффити, фото, видео. Тусовщиктердин басымдуу көпчүлүгү (80%) бул же тигил социалдык сервисте блог алып барышат. Блогерлердин арасында жогорку класстын окуучу кыздары көп. Ошондой эле, бул топко кирген өспүрүмдөр башкаларга салыштырмалуу пикир алмашуу интенсивдүүлүгү жогору болгондуктан, коркунучтарга көп туш болушат, акча талап кылуу, агрессия, сексуалдык опуза. Аларда кокустан таанышып калуу мүмкүнчүлүгү жогору жана өзүлөрү тууралуу жеке маалыматтар менен көп бөлүшкөндүктөн, ар кандай шылундардын, кылмышкерлердин бутасына айланышы толук ыктымал.

Керектөөчүлөр. Заманбап тармак – келечектеги керектөөчүлөр коомунун атуулдарын даярдоочу мектептердин бири. Керектөөчүлөр үчүн интернет – бул чоң дүкөн. Алар интернетти мындай деп сүрөттөшөт: «керектүү нерсенин баарын таба ала турган жай», «көп нерсе көчүрүп ала турган жай», «маалымат жана файлдарды алмашуу каражаты», «картинадан баштап ядердик бомбага чейин баарын таба ала турган чоң аң». Адатта бул типтеги өспүрүмдөр интернеттен сүрөттөрдү, музыка, клип, фильм көчүрүшөт. Жана интернет-дүкөндөрдүн кызматынан пайдаланышат. Интернет алардын бир нерсеге ээ болуу муктаждыгын канааттандырат. Өспүрүм үчүн маалыматка жана аны тентуштары менен бириктирип турган белгилүү бир нерселерге ээ болуу абдан маанилүү: бир музыка угуу, ошол эле фильмди көрүү, аларда бар буюмга ээ болуу, кандайдыр бир программаны колдонуу, эмне ни кайдан табууну билүү. Керектөөчү-өспүрүмдөр чоң маалымат агымынан жана кеңири тандоонун арасынан багыт тапканды үйрөнүшөт. Алар салыштырганга, тандаганга көнүшөт. Интернет-керектөөчүлөр абдан маалыматтуу, рационалдуу жана максат коюуда реалдуулукка жакын болушат. Алар туш болчу маанилүү маселе – бул шылундук. Мындай керектөөчүлөр көп нерселердин (программа, китеп, музыка, фильм) бекер болушуна көнгөн. Кандайдыр бир нерсени ыңгайлуу шартта табуу максатында издөө салуу учурунда алар кылмышкерлердин кылтагына илинип калышы мүмкүн: бекер файл көчүрүп алып аны менен кошо вирус алып келиши мүмкүн же ашыгы менен төлөп калышы мүмкүн, же өзү каалагандан таптакыр башка нерсе алып калышы да ыктымал. Бирок, башка типтегилерге караганда керектөөчүлөр тармакта коркунучтардын бар экенин жакшы түшүнүшөт жана алардын психологиялык коргонуу деңгээли жогору болот.

Ботаниктер. Ботаниктер үчүн интернет – биринчи кезекте окууга керектүү маалыматтын булагы. Интернет - бул: "билим казуу", "билимдин мыкты булагы", "окуу борбору", "мектеп үчүн маалыматтын булагы". Адатта, ботаниктер – жакшы окуган, козголоңчулардын көз караштарын бөлүшпөгөн балдар. Өспүрүмдө өздөрү айткандай, бул «жашоо образы, алар зерикирме, замандан арттараак жүрүшөт, өтө тартиптүү жана элпек келишет. Бирок алар текшерүү иш жазууда же үй тапшырмасын аткарбай келгенде кызыктуу маектешке айланып, абдан пайдалуу болушат. Ботаниктер интернетте таанып-билүүчүлүк муктаждыктарын канагаттандырышат, анын жардамы менен реферат, доклад жазышат, сабактарын окушат, экзамендерге даярданышат. Интернетти окуу үчүн пайдалануу менен алар өзүлөрүнүн жаңы билимдерге болгон муктаждыктарын гана канагаттандырбастан, кругозорун кеңейтишет – табылган маалымат теңтуштары тарабынан мактоого татып, өзүн реализациялоого жардам берет. Бул типтеги балдар, башкаларга салыштырмалуу тармактагы коркунучтарга аз жолугушат. Алар интернетке өзүлөрү туурасындагы жеке маалыматтарды сейрек чыгарышат, интернетте таанышкандар менен реалдуу жашоодо сейрек жолугушат. Алар үчүн негизги кооптуу нерсе – табылган маалыматка сын көз менен карашпагандыгы. Окуу үчүн материал издөө учурунда, көп учурларда алар туура эмес же жалган маалыматка же контентке туш келиши мүмкүн.

Иштикүүлөр. Аз сандагы бул топко кирген өспүрүмдөр үчүн интернет жумуш издөөнүн же кандайдыр бир ишмердүүлүктүн орду. Интернет алар үчүн: "жумуш орду", "акча табуу", "жумуш үчүн бардык нерсени табууга боло турган жай". Иштикүү өспүрүмдөр интернеттен жумуш издешет, программаларды же оюндарды жазышат, сайттарды түзүп жана редакциялайт, бизнес жаңылыктарына кызыгышат. Бул өспүрүмдөр азыртан эле өзүнүн жана карьерасынын өнүгүшү үчүн жолдорду издеп башташат. Алардын теңтуштары жаңы кесибин аныктоону баштап жатса, алар өзүнүн бир нерсесин жаратууга, кайсы бир ишмердүүлүктө өзүн сынап көрүүгө аракет кылышат. Мындай типтеги колдонуучулар теңтуштарына караганда интернетке олуттуу мамиле кылышат, алар көңүл ачуудан сырткары ар кандай мүмкүнчүлүктөрдү көрүшөт. Муну менен баалуулуктардын жана максаттардын дисбалансынын пайда болуу коркунучу бар: мектеп аттестаты жок эле акча табууга болсо, анда окуп эмне кереги бар. Мындан тышкары, интернет аркылуу жумуш издеп жатып аферисттерге кабылуу мүмкүн. Кээде жаш ишкерлер айрым маанилүү факторлорду эстен чыгарып коюусу мүмкүн, мисалы укуктук.

Оюнчулар. Бул категориядагы колдонуучулар үчүн, интернет биринчи кезекте оюн каражаты, өспү-

рүмдөр айткандай, «ойной турган жай».

Көз карандылыктын симптомдору [3]:

- Компьютердик оюнуз жашоо кызыксыз жана капалуу;
- Компьютерде ойноо убактысын кыскарта албайт;
- Тамактануу убактысын кыскартуу, монитордун алдында тамактануу, уйкуну чектөө;
- Убакыттын өткөнүн сезбей калуу;
- Коом, мектеп жана үй-бүлө алдындагы милдеттерин аткарбоо;
- Ден-соолугуна этибар бербөө;
- Оюнду токтоткондо чарчоо, кыжырдануу, маанайынын төмөндөшү байкалат;
- Адамдар менен жеке сүйлөшүүгө караганда онлайн режиминде көбүрөөк баарлашуу;
- Оюнга болгон көз карандылыгын четке кагуу;
- Жетиштүү узак убакыт бою (бир нече жума) өспүрүмдө бир эле учурда, жок эле дегенде, төрт симптом байкалса, ойлоноуга негиз бар.

Көз карандылыктын алдын алуу чаралары [4]:

- Эң башынан балдарга компьютерди колдонуу эрежелерин белгилөө. (бөлмөдө туура жерди тандоо - терезеге далы менен отургузбоо, туура жарыктандыруу, экрандан коргонуу чараларын көрүү, техникалык коопсуздук ж.б.).
- Компьютерди ден соолукка зыян келтирбестен колдонууга мүмкүндүк берген медициналык эрежелерге ылайык убакытты чектөө [5].

1-3 класс: бир күндө 15 мүнөт

4-6 класс: бир күндө 20 - 40 мүнөт

7-9 класс: 40 - 90 мүнөт

10-11 класс: 90 - 180 мүнөт

Көз каранды балдарды калыбына келтирүү боюнча ата-энелерге кеңеш:

- Үй-бүлө үчүн бирдей күн тартибин иштеп чыгуу жана бардык үй-бүлө мүчөлөрүнүн аны так аткарышын көзөмөлдөө;
- Балага пайдалуу жумуш аткаруу үчүн кошумча тапшырмаларды берүү;
- Шыгына жараша спорттук секцияларга же ийримдерге катыштыруу;
- Медициналык эрежелерге ылайык компьютерде отуруу убактысын чектөө;
- Таза абада сейилдөө убактысын көбөйтүү;
- Бала менен ойноо;
- Эң башкысы – баланын үй-бүлө мүчөлөрү менен болгон карым-катнашын жолго коюу;
- Бардык үй-бүлө катыша турган иш-чараларды уюштуруу. Мисалы, табиятка баруу, шаар кыдыруу же болбосо, оюн түрүндөгү кечки баарлашуу;
- Бала менен канчалык жеке баарлашып, ага жумшак мамиле кылып, өз пикиринизди таңуулабай түшүндүрсөнүз, анын ички дүйнөсү, жүрөк өйүгөн

маселелери, кыялдары жана үмүтү жөнүндө теренчирек биле аласыз.

Мектеп жетекчилигине жана мугалимдерге сунуштар:

- Адистер менен кеңешүү жана оюндарды тактоо, анализдөө;
- Окуучулар арасында сурамжылоо жүргүзүү жана кеңири таралган оюндар тууралуу маалымат алуу;
- Баланын социалдык, психологиялык, генетикалык өсүүсүнө оң жана терс таасир берген компьютердик оюндардын тизмегин түзүү;
- Ата-энелер арасында сурамжылоо, интервью жүргүзүү аркылуу балдарынын телефондорунда, компьютерлеринде установка болгон оюндар тууралуу маалымат алуу;
- Ата-энелерге баланын социалдык, психологиялык, генетикалык өсүүсүнө оң жана терс таасир берген компьютердик оюндардын тизмеги тууралуу маалымат берүү;
- Мектепте интернет оюндарынын терс жактары

тууралуу ачык сабактарды, сахнаштырылган көрүнүштөрдү өткөрүү, документалдуу фильмдерди көргөзүү ж.б.

Адабияттар:

1. Долбоорду ишке ашырган топтун талаа материалынан.
2. Иманкулов М., Усупбаева А. ж.б. “Медиа жана маалыматтык сабаттуулук: мугалимдерге арналган ресурстук китеп”. - Б., 2019. - 269 б.
3. Краснова С. Как справиться с компьютерной зависимостью. - М., 2008. - 93 с.
4. Келли Меган М. “Тяга и зависимости. Как перестать бороться с вредными привычками и освободиться от них с помощью терапии принятия и ответственности”. - М., 2022. 137 с.
5. Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика. / Монография. - Днепропетровск: Пороги, 2006. 196 с.
6. Саматова А.А., Шеров Ш.Б., Кошматова Ж.Ж., Эргешали кызы А. Влияние родителей на физиологическое полноценное развитие ребенка в утробе матери. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. №. 6. С. 314-316.
7. Жусупбек К.Д. Использование интернет - ресурсов в образовательном процессе. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2014. №. 9. С. 157-158.